

Mokslinis gyvenimas

VARIACIJOS LIETUVIŠKOS DEMOKRATIJOS TEMA: PAMOKOS IR IŠŠŪKIAI

Tarpdalykinės konferencijos Lietuvoje vyksta ne taip dažnai, todėl istorikus, politologus ir sociologus suvienijusi tarptautinė konferencija „Demokratijos ir pilietinio sąmoningumo pamokos Lietuvos istorijos lūžiuose“¹ – jau įvykis. Daug pranešimų įvairiomis temomis ir solidus pasirengimas intrigavo, o laisvas bendravimas kavos pertraukų ir furšeto (maistas buvo tiesiog puikus) metu nuteikė ypač maloniai. Įspūdžio netemdė net nepatogi, operacinę primenanti TSPMI konferencijų salė. Pats konferencijos pavadinimas išdavė, kad bus kalbama ne tik apie dabartinę Lietuvos pilietinės visuomenės situaciją, bet ir apie jos ištakas bei praeities klaidas, padarytas ją formuojant. Gal kiek nustebino organizatorių noras pabrėžti istorinių pamokų svarbą, tačiau nei pamokslavimu, nei kietakaktišku didaktišku konferencija tikrai nepasizymėjo. Kaip paskutinėje diskusijoje pažymėjo Zenonas Butkus – nebuvo jokio dejavimo ar verkšlenimo, ir tai tikrai džiugino.

¹ Tarptautinė konferencija vyko š. m. rugsėjo 14–15 d. Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų institute (VU TSPMI). Jos rengėjai, iniciatoriai ir rėmėjai, be renginio šeiminkų, buvo VU Istorijos fakultetas, „Naujojo Židinio-Aidų“ redakcija, Lietuvos Respublikos Seimas, Lietuvos Respublikos užsienio reikalų ministerija ir tarptautinė organizacija „Community of Democracies“.

Skaičių magija: spindesys ir skurdas

Aprimus tokiems renginiams būdingam pradžios jauduliui ir bruzdėjimams, jau pirmuose pranešimuose išryškėjo pagrindinis visos konferencijos objektas – pilietinė visuomenė. Lyginamojoje Vidurio ir Rytų Europos valstybių perspektyvoje (Anders Uhlín, Lundo universitetas, Švedija), pagal pateiktus sociologinius skaičiavimus ir pilietiškumo indeksą, Lietuva ir jos kaimynės ES narės šiandien gali didžiulius esama demokratijos padėtimi ir pilietine visuomene prieš Balkanų ir rytines šalis. Į skaičius redukuota ir metodologiškai tiksliai apdorota posovietinių valstybių socialinė ir politinė situacija atskleidžia raidos nevienalytiškumą ir leidžia suabejoti „postsovietinės erdvės“ etiketės pagrįstumu. Optimizmo įkvėpė tai, kad tikrai nesame blogiausi: Lietuva labai nesiskiria nuo kitų demokratinę kelią pasirinkusių kaimynių, o, pavyzdžiui, Balkanų valstybių rodikliai – net prastesni. Tad tik nuo mūsų priklauso, ar sugebėsime pasiekti savo idealą – Vakarų visuomenės.

Panašu, kad padrašinti turėjo ir antrasis pranešimas (Ainė Ramonaitė, VU TSPMI), demokratijos daigų bandantis atrasti niūriausiame Lietuvos istorijos laikotarpyje sovietmetyje. Sovietinėje Lietuvoje neformaliais ryšiais (*blatu*) ir draugyste

grįsti žmonių tarpusavio santykiai, (pusiau) legalūs klubai (žygeiviai, Ramuva), slapti susijimai ir buvo pilietinės visuomenės apraiškos (*sic!*), kūrė lygiagrečią visuomenę ir sudarė sąlygas atsirasti Sąjūdžiui. Taip prieinama paradoksali išvada: sovietinė Lietuva nebuvo totalitarinė, nes šiai sistemai būdinga visuomenės atomizacija buvo įveikta neformaliais ar pusiau formaliais ryšiais. Pateiktos diagramos ir skaičiavimai kerai, tačiau sveika nuovoka ir apmąstymas nepasiduoda, klausdami: *ar gali egzistuoti pilietinė visuomenė be politinės laisvės? (Dorota Pietrzyk-Reeves, Krokuvos Jogailaičių universitetas, Lenkija).* Atsakymas lyg ir aiškus, o Alvydo Jokubaičio priminimas konferencijos pabaigoje – *sąvokos mus prievartauja* – rodo, kad A. Ramonaitė pilietinės visuomenės sąvoką bando taikyti dirbtinai, todėl iškreipia istorinę tikrovę. Taip teorija išprievartauja pasaulį. Tęsdama viešnia iš Lenkijos kėlė ir kitus aktualius teorinius klausimus, susijusius su visuomenės problemomis jau išsivadavus iš sovietinės priespaudos. Ar normatyviniai apibrėžimai, egzistuojantys liberaliame pasaulyje sukurtose socialinėse ir politinėse teorijose, gali būti (post) sovietinės realybės, su kuria susiduriame, vertinimo matas ir, priešingai, ar tos sąvokos (pilietinė visuomenė, demokratija), kurių, beje, apibrėžimų yra ne vienas, iš tikrųjų netapo savotiškais mitologemomis, kurios tiek yra užvaldžiusios viešąją politikos diskursą, tiek tapo posovietinių visuomenių siektinos abstrakcijos?

Sesijos pabaigoje Nerijaus Šepečio iškelta mintis, kad sovietmečiu žmonės siejė santykiai, grįsti pragmatizmu ir naudos siekiu, atitinka nusikalstamo pasaulio tarpusavio ryšius, kurie egzistuoja už įstatymo ir valstybės, ją traktuojant kaip nesavą, im-

plikavo idėja, jog sovietmečiu galime kalbėti apie tam tikrą žmonių socialumą siekiant pagerinti kasdienį gyvenimą, tačiau ne apie pilietiškumą. Juk vertikali hierarchinė kalėjimo sankloda ir ją palaikantys jėga bei autoritetu grįsti santykiai (tai irgi socialiniai žmonių ryšiai) vargu ar gali būti laikomi pilietiškumo apraiškomis (*Inga Vinogradnaitė*). Taigi, ar kalbėdami apie sovietinę visuomenę visada išlaikome atstumą ir permąstome liberalių visuomenių tyrimuose taikomas metodologines prieigas sovietinei relybei tirti. Realybės, kuri – „apversta aukštytyn kojom“ ir „apsukta galu į priekį“, o pastačius Sovietų Sąjungą ant kojų gali paaiškėti, kad Spalio revoliucijos sukurtame pasaulyje mes „niekada neturėjome reikalo su visuomene, o greičiausiai turėjome reikalą su ideokratinium režimu“². Apskritai, ar ne per dažnai mokslininkai pasiduoda metodologinėms pagundoms, leidžiančioms realybę supaprastinti iki lengvai suprantamų išvadų?

Dar kartą apie tai, kaip lietuviai valstybę prarado

Popietinė sesija analizavo Smetonos laikų Lietuvą ir lemtingąją 1940 m. birželį. Iškelta prielaida, kad būtent griežta tautininkų politika ir homogeniškos visuomenės vizija neleido susiformuoti brandžiai pilietinei visuomenei. Tai lėmė nesipriešinimą ir pasyvią piliečių laikyseną atėjus sovietams. Nors iš Lietuvos diplomatinio korpuso Maskvoje siunčiamų žinučių buvo galima įvertinti realią padėtį SSRS, tačiau nesiimta jokių priemonių. Tarptautinėje politikoje XX a. trečiajame–ketvirtajame dešimtmečiuose su totalitariniais

² *Малия М. Советская трагедия: История социализма в России 1917–1991. Москва, 2002, с. 15.*

(Italijos, Vokietijos ir SSRS) režimais netgi flirtuojama: tai, Lietuvos politikų ir kariuomenės elito nuomone, galėjo sudaryti „simuliacinio neutraliteto“ išpūdį ir išgelbėti Lietuvą. Tad, kilus realiai grėsmei, politiškai, etniškai, socialiai ir kultūriškai fragmentuota visuomenė plyšo per visas siūles (*Algimantas Kasparavičius*, Lietuvos istorijos institutas). Antano Smetonos priimtas tautos Vado vaidmuo, nepasitikėjimas visuomene ir tautininkų pilietiškumo samprata siauruose lietuviško nacionalizmo rėmuose buvo, nors ir ne lemiami, bet svarbūs komponentai, turėję įtakos, kad pasyviai stovėjome įžengus Raudonajai armijai (*Alfred Erich Senn*, Madisono universitetas, JAV). Provokatyvus A. Kasparavičiaus pranešimas, gal kiek šiurkštakai, pabrėždamas tik tai, kas Pirmoje Respublikoje nepavyko, bandė parodyti alternatyvas. Tai gal ir tinka, bandant mokytis iš praeities. Bet juk „istoriškai žinant, kaip viskas vyko“ (*Nerijus Šepetys*, VU), dažnai praeities įvykiuose per daug atkakliai ieškoma objektyvių priežasčių sekos, vedančios į aiškų rezultatą, šiuo atveju – valstybės žlugimą. Juk būtų absurdiška teigti, kaip pažymėjo N. Šepetys, kad holokausto priežasčių reikia ieškoti žydų veiksmuose Veimaro Respublikoje. Tad Lietuvos valstybės sunaikinimo prielaidų ieškodami A. Smetonos ir vyriausybės veiksmuose okupacijos išvakarėse arba tarpukario Lietuvos visuomenės raidoje pamirštame Sovietų Sąjungą, kurios istorijoje ir pačioje komunizmo, kaip totalitarinio pasaulėvaizdžio, logikoje turbūt ir slypi raktas, galintis padėti suvokti, kas iš tiesų įvyko 1940 m. birželio 15 d. Tada keistūsi ir žiūros kampas: jei tarpukaryje ir nebuvo brandžios pilietinės visuomenės, tai netaupo Lietuvos žlugimo priežastimi – būtent

sovietinė agresija neleido rasti aiškiai artikuliuotam pilietiniam sąmoningumui.

Karas – tarp gėrio ir blogio

Vienintelėje trečioje sesijoje pavyko bent iš dalies įgyvendinti organizatorių sumanymą – skatinti diskusijas: Kęstutis Girnius tikrai oponavo, o ne skaitė pranešimą. Klausimai kelti platesniame – Europos kontekste. Partizaniniai XIX ir XX a. karai, griūnant imperijoms ir formuojantis modernioms nacionalinėms valstybėms, išreiškė „iš apačios“ kylantį pilietiškumo jausmą, atsakomybės už savo teritoriją, visų pirma, prasidedančios nuo savo „konkrečios teritorijos – namų – gynybos“ stiprėjimą (*Bernardas Gailius*, VU Istorijos fakultetas). Pranešėjų ne kartą cituoto Carlo Schmitta žodžiais, telūriškumas, kitaip tariant, nacionalinių idėjų, kurios XIX a. buvo revoliucinės, „įžeminimas“ ir reali kova už savo idealus tiek Vakarų (ypač Prancūzijos *Résistance*), tiek Rytų Europoje, nacionalinę valstybę suvokiant kaip „savo kiemą“, galėjo būti demokratijos šaltinis. Tai atsitinka tuomet, kai partizanas nacionalistas tampa tam tikra paprasto herojaus, kuriuo galėjo tapti bet kuris atsidavęs savo kraštui asmuo, figūra. Antrojo pasaulinio karo metu ir po jo vykę ginkluoti pasipriešinimai įvairiuose kraštuose, partizaninio karo kulminacija simbolizuoja kovą tiek su nacistiniu, tiek su komunistiniu totalitarizmu. Todėl partizaniniai karai, anot B. Gailiaus, yra bendros europinės istorinės atminties dalis. Tačiau nuolat revizuojama ir perkuriama istorinė atmintis, ypač postsovietinėje erdvėje, slepia pavojus, kad partizaniniai karai ir sutampantys pačių partizanų įvaizdžiai (sovietai taip pat turėjo savo „partizanų“) pasitarnauja kuriant mitus. Šie panaudojami

tiek ultranacionalistinei, tiek nostalgiskai prokomunistinei istorijos interpretacijoms, kuriomis spekuliuojama kaip populistinės politikos ir viešosios nuomonės konstravimo priemonėmis, pagrįsti (*Carmen Scheide*, Konstanco universitetas, Vokietija).

Nacionalinės tapatybės konstravimas ir demokratinės pilietinės savimonės paieškos partizaniniame kare buvo skeptiskai įvertinti oponuojančio diskutanto K. Girniaus (VU TPSMI), kuris negalėjo sutikti, kad smurtas taptų pilietiškumo imperatyvu. Juk tai prieštarauja pačiai liberalios demokratijos idėjai, kuri neišvairduojama be pliuralistinės, laisva sutartimi grįstos visuomenės.

Mokslo ir prisiminimų trupiniai

Antroji diena nuliūdino ir nuvylė – neatvyko priešaringai vertinamas, savo eu-roskepticizmu ir aštriais pasisakymais pagarsėjęs Jungtinėje Karalystėje gyvenantis Rusijos disidentas Vladimiras Bukovskis. O ir abi konferencijos sesijos išsiderinus tvarkaraščiui buvo netobulos ir silpnokos, jose buvo sunku išvelgti nuoseklia, aiškia problemų analizę. Arūnas Streikus (VU, Istorijos fakultetas) ir Aurimas Švedas (VU, Istorijos fakultetas) lyg aidas atkar-tojo A. Ramonaitės pranešimo leitmotyvą: neformalūs socialiniai ryšiai buvo stipresni už sovietinį totalitarizmą. SSRS nepavyko į okupuotą Lietuvos visuomenę „implantuoti“ komunistinių vertybių, ideologinių bei metafizinių kategorijų. Pilietinis aktyvumas pasireiškė pagrindiniais judėjimais, siūliusiais alternatyvius savivokos ir savi-raiškos būdus: jaunimo subkultūros, kraš-totyros klubai ir katalikiškas pagrindis. Tik pastarajam pavyko atlaikyti sovietines represijas ir peraugti į pakankamai artiku-liuotą pilietinį sąjūdį. Tokiai prielaidai ak-

tyviai pasipriešino Nerija Putinaitė. Aštrin-dama gana prėską diskusiją ji konstatavo, kad jokio pilietiškumo sovietmečiu nebuvo ir net neverta ieškoti, o pasyvus Bažnyčios ir krikščioniškos (kaip teigia apklausos) visuomenės dalyvavimas demokratinuose procesuose (lyginant su Pirmąja Respubli-ka) per dvidešimt pastarųjų metų tik įrodo tokios hipotezės nepagrįstumą.

Tačiau iš esmės neformalioji kultūra nesugebėjo subrandinti reikšmingesnių nesisteminio turinio idėjų, tad visuomenė liko fragmentuota ir nepasirengusi gyventi demokratijoje. Šiai tezei iš dalies priešta-ruoja ekologinių klubų analizė (*Jūratė Ka-valiauskaitė*, VU TSPMI). Žaliųjų idėjos peržengė nacionalistinius judėjimus, jų siekius atkurti suverenią valstybę. „Ža-liujo“ sąmoningumo kilmė ir prigimtis, jo išraiškos ir sampratų įvairovė driekiasi nuo hipiško pacifizmo iki blaivybės puose-lėjimo. Tad ieškant lietuvių tautos pilietiškumo ir laisvės šaltinių nacionalizmo isto-rijos nepakanka. Aplinkosauginiai klubai labiau siejasi su postnacionaliniais tarptau-tiniais žaliųjų judėjimais. Kita vertus, nuo Sąjūdžio ištakų atskirti žaliųjų judėjimai telieka nesvarbūs, paribio reiškiniai ir var-gu ar geba plačiau visuomenei pasiūlyti patrauklių universalių idėjų.

Geografinės ribos konferencijoje dar kartą išplėstos Marko Solonino (Samara, Rusija) pranešimu. Remdamasis savo as-menine patirtimi, jis pabrėžė, kad po So-vietų Sąjungos griuvimo Rusijoje niekas nepasikeitė, ji nei tapo liberali vakarietiš-ka demokratija, nei grįžo prie luominės monarchijos. Įvyko „nomenklatūrinė-kri-minalinė“ revoliucija: senasis sovietinis elitas išliko valdžios viršūnėje, masiškai grobstydamas valstybės nuosavybę. Ne-buvo jėgos, galinčios pasukti valstybę

kitu keliu. Propagandos mulkinta tauta buvo sutrikusi ir pasyvi, o linkusios laisvai mąstyti inteligentijos (Pabaltijo „smogiamoji jėga“) apskritai nebuvo. A. Patackas nedrąsiai antrino svečiui, lyg apokalipsės angelas išpėdamas susirinkusiuosius, kad žmonės Rusijoje vis dar persekiojami, todėl kitaip mąstančių galime greitai netekti. Galiausiai Vladas Sirutavičius (TPSMI), tarsi apibendrinamas pranešimus, užsiminė apie populiarųjį *homo sovieticus* ir paveldėtus sovietinės visuomenės elgse-

nos modelius, kurie nėra įveikti. Tačiau, konstatavęs problemą, aiškesnių refleksijų ar išvalgų nepateikė.

Kaip dažniausiai atsitinka, baigiamosios diskusijos metu diskutuojama nebuvo: tiesiog didelis būrys intelektualų išsakė savo nuomonę apie konferenciją, demokratiją arba pilietiją. O jau minėtas A. Jokubaitis lyg kirviu nukirto – reikia uždrausti žodžius „demokratija“ ir „pilietinė visuomenė“ ir būtent taip priversti žmones mąstyti visiškai kitaip.

*Vladas Liepuonius
Vytautas Starikovičius*